

SSCB Sonrası Petrol İhraç Eden Ülkelerde Petrol Gelirlerinin Yaşam Standartlarına Etkisi

The Impact of the Oil Revenues on the Standard of Living in Oil-Exporting Countries of the Former Soviet Union

Prof. Dr. Cihan Bulut (Qafqaz University, Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Fakhri Hasanov (Qafqaz University, Azerbaijan)

Ph.D. Candidate Elchin Suleymanov (Qafqaz University, Azerbaijan)

Abstract

The aim of our study is to examine the impact of the oil revenues on the standard of living in oil-exporting countries of the former Soviet Union and to make policy suggestions based on the obtained findings. It has been explain that resource dependency adjust the structure of these countries' economies, which leads to income inequality compensation changes in different sectors of the economy. Characteristic of resource- rich of post-Soviet oil exporters countries - Russia, Kazakhstan and Azerbaijan have been analyzed. It has been demonstrated that dependency on resources modifies the structure of these countries' economies, which leads to income inequality based on employment via a mechanism of labor compensation changes in different sectors of the economy. We are going to employ co-integration and error correction methods in our empirical analysis. Is there a long-run relationship between the oil revenues and the standard of living in oil-exporting countries of the former Soviet Union; What is the role of dynamics of the oil revenues in the standard of living in the short run; What is the magnitude of speed of adjustment from the short-run fluctuation towards long-run equilibrium of the system; What is the direction of long- and short-run causality in the oil revenues - standard of living relationship.

1 Giriş

Enerji kaynakları ile zengin olan ülkeler eğer bu kaynakları verimli değerlendiriyorlarsa o zaman ülke vatandaşların yaşam standardı yükselmektedir. Petrol ve diğer enerji resursları ile zengin ülkelerde nüfuzun sosyo-ekonomik gelişimi bu kaynaklardan elde edilen gelirlerin nasıl harcanması ile doğrudan irtibatlıdır. Çünkü özellikle enerji resurslarının ihracı ülke GSMH artırdığından dolayısıyla nüfuz başına gelir artışına neden olmaktadır. Bir çok enerji kaynakları ihraç eden ülkenin bütçe gelirlerinin önemli kısmını bu kaynakların ihraç gelirleri sağlamaktadır. Bu gelirlerin artması genel olarak yaşam kalitesine pozitif katkısı gözlemlenmektedir. Yaşam kalitesi literatürde genellikle sağlık, eğitim, ulaşım, barınma, eğlenme ve gıda gibi konuları kapsamaktadır. Bu konular genellikle tasarruf hacmi, gelir düzeyi ve istihdamla doğrudan alakalıdır (Alesina & Rodrik, 1994). Petrol kaynaklarına sahip olan ülkelerde petrol gelirlerinin nüfuzun yaşam kalitesine etkisi her zaman merak edilen konulardan olmuştur. Bu ilişkinin düzgün bir sistem kurulmamasından dolayı "resurs laneti" nedeniyle bazı ülkelerde özellikle Nijerya, Cezayir, Ekvator, Venezüella kimi ülkelerde tam tersi bir durum ortaya çıkmış olsa da bu ekonomik sistemin düzgün yönetilememesinin sonucudur. İngiliz iktisatçı R. Auty 1970-85 yıllarda petrol ihraç ülkelerde yaşam standartlarını önemli ölçüde azalma olduğu gerçeğini belirterek "kaynak laneti", kavramını öne sürmüştü. (Auty, 2001) J. Sachs ve E. Warner tarafından da 1970-90'lı yılları kapsayan ülke bazlı araştırma yapılarak bazı ülkelerde enerji ihraç gelirleri ile ekonomik kalkınma arasında bariz bir negatif korelasyon olduğu öne sürülmüştür (Sachs & Warner, 1995). M. Corden göre doğal kaynakların ihracatına dayalı bir ekonomi kısa dönemde bir ekonomik sıçrama gözlemlense de uzun dönemde ekonomik durgunluğa ve büyüme hızının azalmasına neden olduğunu ireli sürmüştür (Corden,1984). Bu ülkelerde "kaynak lanetinin" ülkede sağlam bir ekonomik yapı kurmaya engel olduğu ireli sürülmüştür.

Hollanda Hastalığı tarihi olarak 16. yüzyıl İspanya'sıyla ilişkilendirilen, ancak ismi 1970'lerde konulmuş olan bir ekonomik olgudur. Ekonomide yaşanan bu süreç ilk olarak 1960'lı yıllarda Kuzey Denizi'nde Hollanda'da doğal gaz bulunması sonucunda gözlemlenmiştir. Dünya literatürüne geçen bu tecrübe The Economist Dergisi tarafından 1970'lerin sonlarında "Hollanda Hastalığı" olarak adlandırılmıştır. Hollanda'da 1960'larda bulunan doğalgaz rezervleri sayesinde, 1970'lerin sonlarına gelindiğinde ülke enerji ihracatçısı haline gelmişti. Ülkeyi döviz açısından zenginleştiren bu "fırsat" bir süre sonra ekonomik bir "hastalık" olmaya başlamıştı. Çünkü Hollanda para birimi Guilder'in reel değer kazancı ihracatçı (ve ithalatçı) sektörlerde yerli üreticiyi olumsuz etkilemişti. Sonuçta, tekstil sanayisi neredeyse tamamen ortadan kalkmıştı. Ardından otomotiv, gemi yapımı, metal işleme alt sanayiler de önemli ölçüde zayıflamıştı. Yaşanan bu süreç üzerine iktisatçılar, doğal kaynak girdilerinin sanayileşmeyi azalttığına (de-industrialisation) dikkat çekmişlerdi. Literatürde Hollanda Sendromu, Hollanda Hastalığı (Dutch Disease) ya da Petrol Laneti (Oil Curse) olarak adlandırılan bu durum, mevcut olduğu ülkenin dengesiz ekonomik büyümesine işaret etmektedir (Aras& Süleymanov, 2010). Hollanda Hastalığı kavramı, petrol sektörü ve petrol dışı ticari sektörlerle, dış ticarete konu olmayan sektörler arasındaki dengesiz kalkınma üzerine odaklanmaktadır (Aras& Süleymanov, 2010). Doğal kaynaklara sahip ülkelerin diğer ülkelere

göre daha hızlı kalkınmaları gerekirken, gerçekte bunun tersinin yaşanması ekonomi bilimcilerini düşündüren bir paradoks olmuştur. Stiglitz'e göre bu paradoksa yol açan nedenlerin bir kısmı ekonomi kaynaklıdır. Petrolden elde edilen gelir, yerel para biriminin aşırı değerlenmesine yol açarak yerli üreticileri ihracat yapamaz ve ithalatla rekabet edemez hale getirmekte, bunun sonucunda yatırım yapılamamakta, işsizlik dolayısıyla yoksulluk oranı artmaktadır. Hollanda Hastalığı İngiltere, Norveç, Meksika, Nijerya gibi ülkeler petrol üretimi, Kolombiya kahve üretimi, Fil Dişi Sahilleri kahve, kakao ve orman ürünleri üretimi, Zambiya ve Zaire ise demir filizi üretimi ile ilgili olarak yaşamıştır. Gelir dağılımında adaletsizlik, makroekonomik istikrarsızlık, ekonomik ve siyasal kurumların yetersizlikleri gibi kaynak ihraç eden ülkenin bir çok sorunu ortaya çıkmıştır. Bir çok ekonomicilere göre kaynak zengini ülkelerin piyasa istikrarsızlığının aradan kaldırılması için devlet müdahalesi belli süre gerektirir. Aynı zamanda kaynak gelirleri kamu sektörünün hizmetlerinin verimsiz ve kalitesizliği ile yanı sıra yolsuzluk rüşvet ve bir sıra olumsuz durum ortaya çıkarmaktadır. Aynı zamanda nüfuzu az olan ülkelerde gelir patlaması gözlenirken bir çok ülkelerde bölgeler arası eşitsizlikler sektörler arası eşitsizlikler gözlenmektedir. Aynı zamanda diğer sektörlerin gelişmemesi resursların bittiğinde ülkenin ekonomisini tehdit etmektedir. GSMH içerisinde resurs ihraç gelirlerinin önemli yer tutması bu tarz ülkeler için tehdit sayılabilir.

Bölge	BP (2013)	Oil & Gas Journal (2013)	World Oil (2013)
Kuzey Amerika	61	214	47
Merkezi ve Güney Amerika	105	104	79
Avrupa	18	16	16
Avrasya	127	100	126
Orta Doğu	744	741	712
Afrika	116	116	110
Asya	41	34	37
Dünya Toplamı	1,232	1,324	1,124

Tablo 1: Dünya Petrol Rezervi (milyar varil)

Ülkeler	Rezerv	Dünya toplam rezervine oranı
	Milyar ton	%
Suudi Arabistan	36.3	19.8
Venezuela	24.8	12.9
İran	18.9	10.3
Irak	15.5	8.6
Kuveyt	14	7.6
Birleşik Arab Emirlikleri	13	7.3
Rusya	10.2	5.6
Libya	5.8	3.3
Kazakistan	5.3	3
Kanada	5.2	2.5
Nijerya	5	2.8
Amerika Birleşik Devletleri	3.4	2.1
Katar	2.8	2
Çin	2	1.1
Brezilya	1.8	1
Angola	1.8	1
Meksika	1.6	0.9
Cezayir	1.5	0.9
Azerbaycan	1	0.5
Hindistan	0.8	0.4
Diğer ülkeler toplamı		11.0
Dünya Toplamı	181.7	100

Tablo 2: Belli Rezerve Sahip Ülkelerin Petrol Rezervleri: *Kaynak* BP Statistical Review of World Energy 2013

2 Post Sovyet Petrol İhraç Eden Ülkelerin Genel Ekonomik Durumu

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin 1991 sonrası dağılması akabinde bağımsızlığını elde eden ülkeler sahip oldukları doğal kaynaklarını dış piyasalara çıkarmağa yönelik bir politika izlemeye başlamışlardır. Bu politikalar sonucunda enerji kaynaklarına sahip olan Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan kendine özgü enerji politikalarını uygulamaya koyarak büyük kazançlar elde etmişlerdir. Bu kazançların bir kısmı yeniden enerji

sektörüne yatırılrsa da, önemli bir kısmı nüfuzun yaşam kalitesinin artırılmasına yönelik projelere yönlendirilmiştir. Bu ülkelerde petrol üretimi hacmi son yıllarda ortalama yedi-on kat artarken aynı zamanda Azerbaycan'da petrol tüketimi, 1991 yılına göre 5 kat , Kazakistan ve Rusya için 4 kat artmıştır. Ülkenin ekonomisinin doğal kaynakların çıkarılması yeteneğine sahip olması ve sadece bunların tüketim fazlaları ihraç edilmektedir. 2013 senesi sonu itibariyle Moskova tarafından bölgede petrol ve gaz sektörüne yatırım tutarı yaklaşık on milyar dolar arasında olmuştur. Bu yatırımların yaklaşık %80-'i Kazakistan (7 milyar) ve Özbekistan'a (1 milyar) gerçekleştirilmiştir.

Genel olarak bakıldığında Post -Sovyet mekanı SSCB dağıldıktan sonraki dönemde de dünyanın önemli enerji aktörleri olarak öz stratejik konumunu kaybetmedi. Dünyanın doğal gaz ve ham petrol kaynaklarının önemli kısmı olan bu coğrafyalar ve özellikle Rusya sahip olduğu zenginlikleri siyasi bir baskı unsuru olarak kullanmış ve hale kullanmaktadır. Özellikle Avrupa enerji arz güvenliyi konusu her zaman Rusya'nın tehdidi altındadır. Avrupa'nın bir çok ülkesinin önemli oranda petrol ve doğal gazı Rusya tarafından sağlanmaktadır. Bu nedenle Avrupa Birliği zaman-zaman Rusya'nın tekelinden kurtulmak için alternatif kaynakların bulunması için farklı kaynaklara yönelmek isteseler de mevcut durumda bunun zor ve imkansız olduğunu vurgulamak lazımdır. Bu konuda özellikle Avrupa'da ABD gibi alternatif enerji kaynaklarına özellikle şelf gazına yönelik çalışmalar pozitif bir sonuç verebileceğini vurgulamak mümkündür. 2013 verilerine göre yıllık 150 milyar metre küp doğal gaz ihraç eden Rusya bunun 140 milyarını Avrupa Birliğine satmaktadır. Henüz buna alternatif kaynak mevcut değildir.

1991 sonrası ortaya çıkan yüksek oranlı enflasyon Rusya parası" Ruble"ni eritti ve alım gücünü büyük ölçüde azaldı. 1998-1999 yıllarında ortaya çıkan Rusya krizi sonrası ruble %66 devalüasyona uğradı, enflasyon %80'leri buldu ve Rusya ekonomisi yeniden önemli oranda küçüldü. 2008 küresel finans krizi sonrası petrol fiyatlarının düşmesi, ihracat gelirlerini azalttığından, Rusya ekonomisini ve yaşam kalitesini negatif olarak etkiledi. Rusya 2012'de Dünya Ticaret Örgütünün üyesi oldu ve ülkeler arası ticari kısıtlamalar kısmen azaldı. Son yıllarda Rusya'da güçlü bir orta sınıf oluşumu, işsizliğin azalması, yaşam standartlarının yükselmesi hükümetin uyguladığı ekonomik programların hedefleri arasındaydı. 2014 itibariyle Rusya dünyanın petrol üretiminde birinci, doğal gaz üretiminde ikinci ülkesi olup, bu piyasaların önemli aktörüdür. Rusya 17.1 milyon km2 alanı, 145 milyon nüfusu ile Avrasya coğrafyasının önemli bir ekonomisidir. 2013 verilerine göre GSMH hacmi yaklaşık 2500 milyar \$ olup dünyanın sekizinci büyük ekonomidir. İşgücü 76 milyon kişi olup, kişi başına düşen geliri yaklaşık 18 000\$'dır. 2013 verilerine göre ihracatı 530 milyar \$ olup, başlıca ihracat yaptığı ülkeler Hollanda, Çin, İtalya, Almanya sayılır. İhraç ürünlerinin büyük hacmi petrol ve doğal gaz hammaddesidir. Rusya'nın ithalatı 340 milyar \$ olup başlıca ithalat yaptığı ülkeler Çin, Almanya ve Ukrayna'dır. Resmi işsizlik oranı yaklaşık %6 civarındadır. Devlet borcu GSMH'nin %8'si kadardır. Enflasyon son yıllarda azalmıştır ve %5'dir. Para birimi rubledir. Yaklaşık olarak 32 ruble=1\$ olan Rusya'nın döviz ve altın rezervi 540 milyar \$ olup, dış borcu 640 milyar \$. civarındadır. Rusya'nın hedefleri rekabet gücü olan şirketlerin sayısının artması, kamu mülkiyetinde olan şirketlerinin özelleştirilmesi, verimsiz ve pahalı işçiliğin ucuzlatılması, yatırımların korunması, hukuk ve mahkeme sisteminin güvenilir olması ve Avrupa standartlarına uygun hukuk sisteminin oluşturulmasıdır. AB ülkelerinden Almanya, İtalya, Fransa ve Hollanda Rusya ile ilişkileri her yıl daha da geliştirmektedir, Rusya bu ülkelerden modern teknolojiyi elde etmeyi planlamakta, bu ülkeler de Rusya'nın petrol, gaz, maden kaynaklarını satın alarak kullanmaktadır. Rusya Beyaz Rusya, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Ermenistan gibi eski Sovyetler Birliği ülkeleriyle de ilişkilerini BDT çerçevesinde daima geliştirmektedir. Rusya'da devlet ihaleleri, izin ve faaliyet ruhsat alımları için onayı veren kurumların fazlalığı, arsa imar ve tapu belgelerinin alım zorluğu, inşaat işleri usulsüzlük ve yolsuzluk yapılan ve ya en çok bürokrasisi gündeme gelen alanlar olarak sıralanabilir. 2013 Dünya Bankası ülke raporlarına göre Rusya vatandaşlarının %70'inin tasarruf yapamadığı ve nüfusun %13'ünün fakirlik sınırları altında gelirinin olduğu gösterilir. Tasarruf sahipleri çoğunlukla ruble (%88) veya \$ ve € olarak (%12) tasarruf ettiği belirtilmektedir. Tasarruf yapanlar yaşlı, iyi tahsilli, para kazanan kesimlerdir. Biriktirilecek paranın ev, eğlence, sağlık, tahsil ve otomobil satın almada kullanılması planlanmaktadır. Finansal araçlara ve piyasasına güven fazla değildir Rus ailelerin harcama ve tasarruf rakamlar yaklaşık olarak gıda (%34), tasarruf (%12), ev (%11), eğlence (%6), sağlık (%5), otomobil (%5) şeklinde sınıflandırılabilir.

Post-Sovyet ülkeleri arasında önemli petrol ihracatçısı olan diğer ülke Kazakistan'dır. 2.724,9 bin km2 yüzölçümü ile dünyanın en büyük coğrafyasına sahip ülkelerden olan Kazakistan'ın nüfuzu yaklaşık 17 milyon civarıdır. Milli para birimi Tenge (01 Mart 2014 itibarıyla 1 USD = 150 Tenge civarı) olan ülkenin GSYİH 180 milyar dolar civarındadır. 2013 verilerine göre ülkenin toplam ihracat hacmi 90 milyar dolar seviyelerinde olup yaklaşık 40 milyarlık ithali iki defadan çok üstelemektedir. Hidrokarbon kaynakları bakımından eski SSCB ülkeleri arasında Rusya'dan sonra ikinci sırada yer alan Kazakistan bu özelliği sayesinde dünya enerji pazarının başlıca aktörlerinden birisi konumundadır. "BP Statistical Review of World Energy" raporuna göre, 2013 yılının sonu için Kazakistan'ın sahip olduğu kanıtlanmış petrol rezervlerinin miktarı 40 milyar varil (yaklaşık 6 milyar ton) olup, dünya rezervlerinin yüzde 3'unu oluşturmaktadır (Gizitdinov, 2011). Diğer taraftan, Hazar'ın Kazakistan kısmında tahmin edilen rezerv miktarının 17 milyar tona yakın olduğu ihtimal edilmektedir. Aynı kaynağa göre, Kazakistan'ın keşfedilmiş doğalgaz rezervleri 1,8 trilyon m3 veya dünya rezervlerinin yüzde biri

civarındadır. Kazakistan Post-Sovyet ülkeleri arasında en fazla kişi başına milli gelire ve çalışanların aldığı ücret hacmine sahip bağımsız ülkedir. Ekonomisinin büyük bölümünü doğal kaynaklar ve özellikle petrol sektörü kapsamaktadır. Bağımsızlığın ilk yıllarında önemli üretim kaybına uğrayan sanayi ve tarım sektörü 2000'li yıllarda karbohidrojen rezervleri alanında her gün artarak devam eden yatırımlar hesabına yeniden yükselişe geçmiştir. Hazırda sanayi üretiminin önemli kısmı petrol sanayinin payına düşmektedir. Enerji sektöründeki hızlı gelişme diğer yan sanayi sektörlerine de hız kazandırmış, özellikle de metallurji ve demir-çelik üretiminde büyük artım hızı yaşanmıştır. Kazakistan'da hizmet sektörü hızla büyüse de, genellikle orta ve küçük ölçekli işletmeler ağırlıklıdır. Kazakistan'ın gaz üretimi, kanıtlanan gaz rezervi 1,840 milyar metreküp olmasına rağmen 2008 yılında kendi iç tüketiminin altındaydı. Doğal gaz üretiminin 2007'deki seviye olan yılda 30 milyar metreküpten ülkenin batısındaki üretimin yanı sıra Hazar'ın Kazak ve Türkmen sektörlerindeki üretimlerin bir sonucu olarak 2020 yılında yılda 115 milyar metreküpe çıkacağı öngörülmüştür. Tengiz, Karacaganak ve Kaşagan'daki yeni keşifler Kazakistan'a kanıtlanmış rezervlerini 3 milyar metreküpe çıkarma olanağı beklenmektedir. Doğal gaz rezervlerine bakıldığı zaman, toplam olarak 104 trilyon kübik fitlik bir rezerv söz konusudur. Bunun 36 trilyon kübik fitlik bölümü Hazar'ın kıyıya yakın bölgesinde, 68 trilyon kübik fitlik bölümü ise Hazar'ın açık deniz bölgesinde yer almaktadır. Ülke geniş ve verimli topraklara sahip olduğundan dolayı tarım en fazla istihdam sağlayan ikinci sektördür. Kazakistan dünyanın başlıca buğday üretici ve ihracatçı ülkelerindedir. Kazakistan hükümetinin başlıca amacı, petrol gelirlerini kullanarak, ekonominin enerji dışındaki sektörlerini de kalkındırarak sektörel çeşitlilik sağlayarak, ekonominin petrole ve dolayısıyla dünya petrol fiyatlarına olan bağımlılığını azaltmaktır. Bu amaç doğrultusunda 2003 yılında açıklanan ve 2015 yılına kadar olan dönem kapsayan Modern Sanayi Kalkınma Stratejisi ile Kazakistan GSYH'indeki büyümenin devamlı bir önceki yıla göre yıllık yüzde 8'in üzerinde tutulması ve ekonominin çeşitlendirilmesi hedeflenmektedir. Söz konusu stratejik program dahilinde turizm, petrol ve doğalgaz ekipmanı, gıda, tekstil, taşımacılık ve lojistik sektörleri öncelikli sektörler olarak belirlenmiştir. Günümüzde yeni teknolojiler kullanılarak bu sektörlerde yatırım projelerinin geliştirilmesi ve hayata geçirilmesine yönelik çalışmalar yapılmaktadır Bağımsızlıktan bu yana doğrudan yabancı yatırımların çekilmesi konusunda önemli başarı sağlayan Kazakistan, Orta Asya'daki toplam doğrudan yabancı yatırımların yüzde 80'den fazlasını çekmiştir (Kara & Yeşilot, 2011). Doğrudan yabancı yatırım artışı basta Kaşagan yatakları olmak üzere hidrokarbon alanlarındaki gelişmeler sayesinde ölmüştür. Kazakistan Milli Bankası verilerine göre, 30 Eylül 2013 tarihi için ülkedeki yabancı yatırımların toplam hacmi 160 milyar dolar olup, bunun 93 milyar dolarını doğrudan yabancı yatırımlar teşkil etmektedir. Hollanda, İsviçre, Fransa, İngiltere ve ABD en büyük yabancı yatırımcı ülkelerdir. 2013 verilerine göre ihracatında ilk beş ülke Çin % 18,8, İtalya % 17,2, Rusya % 8,5, Hollanda % 7,6, Fransa % 6, İsviçre % 5,7, İthalatındaki ilk beş ülke Rusya % 42,8, Çin % 13,3, Almanya % 5,6, Ukrayna % 4,7, İtalya % 3, Türkiye % 2.

Post Sovyet önemli petrol ihracatçısı olan üçüncü ülke Azerbaycan'dır. 9.2 milyon nüfusa sahip olan Azerbaycan'ın 2013 verilerine göre GSYİH yaklaşık 80 milyar dolar, kişi başına düşen gelir yaklaşık sekiz bin dolar olan Azerbaycan Rusya ve Kazakistan'dan sonra üçüncü önemli petrol ihracatçısıdır. Para birimi manat olan Azerbaycan'da 1 ABD doları 1 mart 2014 Merkez Bankası kuruna göre 0.78 manattır. 18 Ekim 1991 de bağımsızlığını ilan ettikten sonra ekonomisinin liberasyonu ve serbest piyasa ekonomisine geçmek amacıyla bir çok önemli reformlara imza atmıştır (Aras & Süleymanov, 2010). Ekonomik hedeflerin gerçekleştirilmesinde ülkenin en önemli kaynakları ise Hazar'daki petrol ve doğal gaz rezervlerinden oluşan enerji kaynaklarıydı. Dünyada ilk defa denizden petrol çıkarılması da Hazar'da gerçekleşmiştir. 1872 yılından itibaren Avrupa'nın petrolcileri bölgedeki petrol sahalarına ilgi duymaya başlamışlardır. 1873 yılında Nobel Kardeşler petrol sektörüne yatırım yapmaya başlamışlardır. 1877'de Nobel Kardeşlerin sipariş ile dünyada ilk petrol gemisi inşa edilerek kullanılmaya başlamıştır. Bu nedenle ekonomik hedeflere ulaşma adına Hazar enerji kaynaklarının en etkin biçimde kullanılması gerekmektedir. Zira Azerbaycan, ekonomik, siyasi ve sosyal açılardan yeniden yapılanma, kalkınma, gelişme ve bağımsızlık adına, Hazar enerji kaynaklarından 1994 yılından itibaren faydalanmaya başlamıştır. Enerji kaynaklarının üretim ve dünya piyasalarına ihracına ilişkin çok önemli projelere karar verilerek önemli adımlar atılmıştır. Petrolün 2006 yılında, doğal gazın ise 2007 yılında ihracına başlanmasıyla ülke ekonomisi enerji kaynağı gelirlerinden önemli bir düzeyde faydalanmaya başlamıştır. Bu kaynaklar sayesinde sahip olunan gelirlerin verimli şekilde kullanılmasıyla petrol-dışı sektörün gelişimi, hızlı büyüme ve reel gelirdeki artışın temini, petrole dayalı tek yönlü ekonomiden vazgeçilmesi Azerbaycan için çok önemlidir. Azerbaycan, Hazar petrol ve doğal gazının dünya piyasalarına ihracında öncü ülke rolü oynamaktadır. Bakü-Supsa, Bakü-Novorossiysk ve Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hatları ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattıyla Azerbaycan, bölgedeki ekonomik ve stratejik önemi çok büyük olan projelerin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Kazakistan petrolünün ve Türkmenistan doğal gazının da Hazar geçişi, BTC ve BTE hatları ile dünya piyasalarına ihracı durumunda, Azerbaycan sadece enerji ihraç eden değil aynı zamanda enerji ihraç koridorunda yer alan bir ülke olarak da ekonomik ve stratejik açıdan daha önemli hale gelecektir. 2012 başı itibarıyla, Azerbaycan'ın kanıtlanmış petrol rezervlerinin 7 milyar varil (1 milyar ton) olduğu ve toplam dünya petrol rezervinin %0,7'ini oluşturduğu görülmektedir. Kanıtlanmış doğal gaz rezervlerinin ise, 2,40 trilyon metre küp ve dünya toplam doğal gaz rezervlerinin %1,7'sini oluşturduğu yayımlanan istatistiklerce ilan edilmiştir. (Suleymanov & Zeynalov, 2012) Azerbaycan'ın toplam enerji kaynaklarının kazanç patlaması bakımından değerlendirilmesi amacıyla, yıllar içerisinde petrol ve doğal gaz üretim ve tüketimi önem arz etmektedir. 2011

yılında, ekonomide oluşan GSYİH'nin %74,3'ü petrol sektörünün payına düşmüştür. 2014 yılında, Çıracak petrol yataklarının üretime başlamasıyla birlikte, petrol sektöründen kaynaklanan büyüme artışının tekrar yüksek rakama ulaşması beklenmektedir. BTC'den günlük ihraç hacmi 1 milyon varile, diğer bir ifadeyle yıllık 50 milyon ton seviyesine 2009 yılı başlarında ulaşılmış sonraki yıllarda kısmen azalma olsa da bu hacim yıllık 40-50 milyon ton civarında olmuştur. 2011'den itibaren petrol ihracında azalmalar başlamıştır. Petrol ihraç miktarının artması ile birlikte ülke dahilindeki yatırımların da artmaya başlamıştır. 2007 yılında dahili yatırımlar, yabancı yatırımlardan daha fazla olmuş, toplam yatırımlar içerisinde enerji sektörüne yapılan yatırımlar önemli yer tutmuştur. Azerbaycan'da petrol ve doğal gaz sektörünün gelişmesinin diğer iktisadi alanlardan daha iyi olması nedeniyle, diğer yeraltı kaynaklarının araştırılma ve üretimine gereken önem verilmemektedir. 2013 verilerine göre Petrol Fonunda ve Merkez Bankasında yaklaşık 50 milyar dolar civarında petrol geliri toplayan Azerbaycan geride kalan yüz milyar dolar civarındaki petrol gelirini 2009 yılından bütçe gelirlerinin yarısını oluşturan transferlere, içmeli su ve diğer altyapı projelerine ve Karabağ sorunu sonrası ülke nüfuzunun yaklaşık beşte birini oluşturan bir milyon civarında mültecilerin konut sorunlarına ve yurt dışına eğitim amacıyla gönderilen öğrencilere harcandı.

3 Post-Sovyet Petrol İhraç Eden Ülkelerde Petrol Gelirlerinin Yaşam Standartlarına Etkisi

Bireyin, ailenin veya ülkelerin ekonomik refah düzeylerini ölçmek için kullanılan bir kavram olan yaşam standardı sosyal devlet anlayışıyla ortaya çıkmış kavramlardandı. Yaşam standardı gıda, konut, giyim, sağlık-bakım, eğitim, v.s. gibi zorunlu kabul edilen ihtiyaçları karşılayacak mal ve hizmetlerin, kişilerce tükettikleri miktar ve kalitesine bağlı hesaplanan kavramdır. Hayat standardı genellikle kişi başına düşen milli gelir rakamlarıyla ifade olunur (Aliev, 2013). Yaşam standardı kavramı, tek-tek kişilerin satın aldığı ürünlerin yanı sıra, kamu tesisleri ile devletin sağladığı topluca tüketilen hizmetler gibi mal ve hizmetleri de kapsar. Belirli bir grubun, örneğin bir ülke halkının yaşam standardından söz ederken, gerçek tüketim standartlarının ortalama değeri ile bu ortalamanın hangi miktarlar arasında değiştiğinin karşılaştırılması gerekir. Yaşam standardı kavramı, tek tek kişilerin satın aldığı ürünlerin yanı sıra, kamu kurumlarının sağladığı hizmetler gibi topluca tüketilen mal ve hizmetleri de kapsar. Bu tanımıyla yaşam standardı, gerçekte ulaşılmış olan tüketim standardı anlamına gelen kişisel ekonomik refaktan ayırt edilmelidir. Yaşam standardı bireyin doğrudan denetimi altında olmayan kamu hizmetleri ile bireylerin içinde yaşadığı ortamın niteliği gibi refah etkisi uyandıran mal ve hizmetleri de kapsadığından, harcanabilir gelire de karıştırılmamalıdır. Bazı sosyologlara göre bir kişinin yaşam standardı (beklentileri anlamında) büyük ölçüde, kendisiyle aynı gelir düzeyindeki kişilerin tüketim kalıbının etkisi altındadır ve bu nedenle gelir düzeyi değiştikçe bireyin yaşam standardının da değişmesi beklenebilir. Bu genel sorunlar yanında, yaşam standardının hangi nicel göstergelerle belirleneceği konusunda da farklı ölçütler ileri sürülebilir. İnsani Gelişme Göstergesi (*Human Development Index*), yaşam kalitesini ölçen önemli göstericilerinden sayılır. Ülkeler için yaşam uzunluğu, eğitim ve yaşam düzeyi, okur yazarlık oranı doğrultusunda hazırlanan bir ölçümdür. İnsanların düzgün yaşaması, özellikle çocuk ve kadın hakları için de bir rapor hazırlanmaktadır. Bu araştırma sonucunda bir ülkenin gelişmiş, gelişmekte olan ya da gelişmemiş bir ülke olduğu; bunun yanı sıra ekonomisindeki etkinin yaşam niteliği ne düzeyde etkilediğini gösterir. İlk olarak Pakistanlı ekonomist Mahbub ul Haq tarafından 1990 yılında geliştirilmiştir ve 1993 yılından Birleşmiş Milletler Gelişme Programı tarafından yıllık Gelişme Raporu olarak yayınlanmaktadır. İnsani Gelişme Göstergesi ülkelerde üç başlıca gelişimleri göz önünde tutar:

- Uzun ve sağlıklı bir yaşam; ölçümü ortalama yaşam süresi ile yapılır.
- Bilgi, ölçümü okur yazar oranı (2/3'ü) ve ilkokul, lise ve üniversite kayıtları yüzdesi (1/3'ü) ile yapılır.
- Ölçülebilir yaşam düzeyi,

Kişi başına düşen gayri safi milli hasıla ve alım gücünün Amerikan Doları olarak mükayesesi. The Economist Intelligence Unit" tarafından hazırlanan ve 2005 yılını kapsayan yaşam kalitesi endeksinde ülkelerdeki bireylerin yaşamlarını etkileyebilecek çeşitli faktörler göz önüne alınmıştır. Bunlar Sağlık, Toplumsal Yaşam, Aile Hayatı, Ekonomik durum, İklim ve coğrafya, Siyasi düzen, Özgürlükler ve güvenlik, İş güvenliği, İşsizlik oranları, gender eşitliği kimi konulardır.

Dünya Sıralaması	Ülkeler	İGE (HDI) Reytinci	Beklenen Yaşam Süresi (Yıl)	Ortalama Eğitim Süresi (Yıl)	Ortalama Eğitim Süresi (Yıl)	Kişi Başına Milli Gelir (GNI) (2005 PPP \$)	Gelir Dışı İGE Değeri
55	Rusya	0.788	69.1	11.7	14.3	14,461	0.816
69	Kazakistan	0.754	67.4	10.4	15.3	10,451	0.791
82	Azerbaycan	0.734	70.9	11.2	11.7	8,153	0.780

Tablo 3: Post-Sovyet Petrol İhraç Eden Ülkelerin Yaşam Standartları Göstergeleri. *Kaynak Human Development Report 2013*

Gelir dışındaki göstergeler arasında protein gibi belli besinlerin tüketimi, ortalama ömür süresi ve güvenli su kaynaklarına erişebilme olanağı gibi temel gereksinimlerin düzeyi sayılabilir. Güvenilir bir nüfus sayımı bile yapamayan yoksul ülkelerin varlığı göz önüne alınırsa, çeşitli uluslar ve yöreleri karşılaştırırken bu göstergelerin kullanılması yanıltıcı olabilir. Gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) normal olarak bir ülkede ekonomik refah ve yaşam standartlarının bir göstergesi olarak bilinmektedir. Normal şartlarda eğer enerji ihrac gelirleri yurt dışında yatırımlara harcanmazsa genellikle ülke içerisinde doğrudan ve ya dolaylı yatırıma dönüşür. Bu yatırımların çarpan ve hızlandırıcı etkisi kişilerin gelirlerini dolayısıyla yaşam kalitesini artırır. Bu zaman enflasyonun kontrol edilmesi şarttır. Yoksa gelir artışının satın alma gücüne yansımaması söz konusu olabilir.

Sıra	Ülke veya bölge	Hayat Kalitesi Puanı (10 üzerinden)
86	Azerbaycan	5.377
96	Kazakistan	5.082
105	Rusya	4.796

Tablo 4: Post-Sovyet Petrol İhrac Eden Ülkelerin Hayat Kalitesi: *Kaynak* Human Development Report 2013

Kazakistan ve Azerbaycan'da petrol gelirlerinin büyük kısmı Petrol Fonuna yönlendirilmekte ve bu kazanımların bir kısmı gelecek nesillere miras olarak biriktirilmesi düşünülür. Fakat gelirlerin önemli bir kısmı ise nüfusun yaşam standartlarının artırılmasına etki eden projelere harcanmaktadır. Örneğin her iki ülkede oluşturulmuş ipotek fonu aracılığıyla belli ölçüde konut problemleri çözülmüştür. Aynı zamanda devletin bizzat nüfusun sosyal olarak yardıma muhtaç kısmının konut ve diğer ihtiyaçları bu kaynak kullanılarak karşılanmaktadır. Özellikle Azerbaycan'da Karabağ savaşı sonucu nüfusun yaklaşık yüzde 20-sini oluşturan mültecilerin hem barınma, hem de diğer yaşam standartlarını artırıcı ihtiyaçları bizzat petrol gelirleri kullanılarak karşılanmıştır. Son beş yıl zarfında Azerbaycan'da mülteci kampları, devlet tarafından yapılan ve onlara karşılıksız olarak verilen konutlara dönüştürülmüştür. Petrol gelirlerinin yaşam standartlarına etkisinin bir başka somut örneği her iki ülkenin Petrol Fonunun finanse ettiği öğrencilerin yurt dışında yüksek eğitim için gönderilmesi programıdır. Kazakistan'da 20000, Azerbaycan'da 5000 kişinin 2015 yılına kadar bu kaynaktan yararlanacağı doğrultusunda devlet programları kabul edilmiş ve hazırda uygulanmaktadır. Bu projenin Azerbaycan'da sloganı "petrol altınının, insan altınına dönüştürülmesi" olması takdir edilen bir durumdur. Özellikle eğitim seviyesinin yükselmesi yaşam kalitesini artırmaktadır. Bir başka istikamet istihdam nedeniyle yaşam kalitesinin artırılmasına yönelik yatırımcılara güzeşteli kredi ve fon sağlanmasıdır. Burada maliyeleşme direkt az faizli ve uzun döneme kredi vermek ve ya kamu ortaklığı şeklinde finans ortağı olmaktır. Her üç ülkede bu şekilde önemli projeler yapılmış ve bunu koordine eden kurumlar oluşturulmuştur.

4 Sonuç

Dünya enerji tüketiminde petrolün payı 1938'de %21, 1950'de %30, 1960'da %35, 1970'de %45, 1980'de %45, 1990'da %40 olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılında %40 civarında gerçekleşen oranın 2010 yılı itibariyle %50'nin üzerinde olan. Son üç asır itibaren petrol kaynaklarına sahip olmak, petrol üretimini elde tutmak, petrol taşıma güzergâhlarını denetim altında bulundurmamak ve bu amaçla uluslararası politikalarda başarılı olmak devletlerin temel amaçları arasında olmuştur. Bu bakımdan tarihi süreçte önemli birçok sosyo-politik olayın arka planında enerji kaynaklarının kullanımı veya elde edilmesi ile ilgili çıkar çatışmaları 21. yüzyılda da varlığını devam ettirecektir. Yukarıda sıralanan hedeflere ulaşmak için, ülke kaynaklarının yine ülke ihtiyaçları esas alınarak etkin şekilde kullanılması ve küreselleşen finansal piyasalardaki fonlardan daha çok doğrudan yatırım şeklinde yararlanılması gerekmektedir. Rusya Kazakistan ve Azerbaycan'ın sahip oldukları petrolün ihracı ülkeye büyük hacimli petrol gelirleri getirmeye başladı. Bu gelirlerin bir kısmı liberal ekonomik yapının kurulması için eski mirasın ve hantallığın onarımı için harcansa da önemli bir hacmi nüfusun yaşam standardının iyileştirilmesine harcanmıştır ve harcanmaktadır. Doğrudan bu konuda tam başarılı olduğunu vurgulamak zor olsa da ölçülebilir bir yaşam standardına ulaşıldığı söylenebilir. İnsan inkişaf raporu 2013 e göre her üç ülke inkişaf etmiş ülkeler grubunda yer alarak çok inkişaf etmiş ülkeler grubunun hemen ardında yer almaktadır. 55-82 yerleri arasında olan Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan yakın 5 yılda ilk lige yükselmeği hedeflemektedirler. Özellikle kişi başı GSMH hacminin hızla yükselmesi bu hedefin yakın yıllarda gerçek olabilirliğini gösterir. Ekonominin yapısı inşaat, ticaret, finans ve hizmet sektörü petrol gelirlerine bağlı olarak bir patlama göstermektedir. Fakat petrol gelirleri özellikle tarım ve diğer az gelirli sektörlerle olumsuz etki etmekte bu sektör çalışanlarının diğer sektöre kaymalarına neden olmaktadır. Petrol sektöründe çalışanların maaşlarının diğer sektörlerle göre dengesizliği bir başka olumsuz sonuçlardandır. Ayrıca, yüksek nitelikli personel enerji sektörüne yönelmektedir. Ne yazık ki, ülkelerin her üçünde ekonomik büyüme aynı oranda yaşam kalitesine yansımamaktadır. Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya'nın üçünde de refah düzeyi ve gelir dağılımında eşitsizlik önemli bir sorun olarak kalmaktadır. Gini katsayısı bu durumu net yansıtmasa da, diğer ölçümlerde bu açık olarak görülmektedir. Her üç ülkede yoksulluk büyük ölçüde azaltılsa da temel sorun ihrac hacminde petrolün hacminin fazlalığı ve bölgeler arası altyapı ve ekonomik durumun farklılığıdır. Bir ülkenin resurs zenginliği sosyal ve ekonomik kalkınma üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilir, büyük ihracat gelirleri ekonomik kalkınma için büyük fırsatlar sunmaktadır. Önemli olan bu fırsatları toplumun ekonomik ve sosyal kalkınması

hedefi olarak kullanılmaktadır. Öte yandan, petrol ihracat gelirleri bölgeler arasında adil bir şekilde harcanmıyorsa bu merkeze doğru göç sorununu da beraberinde ortaya çıkarmaktadır. Bu ülkenin konjonktür yapısı üzerinde olumsuz etki yapmakta ve bütün sanayinin küçük bir alana temerküzleşmesine neden olur. Örneğin Azerbaycan'da ülke ekonomisinin yüzde 90-ı Bakü bölgesinde cemleşmiş ve diğer yerlerden hızlı bir göç sorun olarak ortaya çıkmıştır. Petrolün tükenen olması bu ülkelerin alternatif ekonomik yapının oluşturulmasını zaruri etmekte, endüstriler turizm, tarım ve benzeri işleme sanayi pahasına daha iyi gelişecektir. Sonuç olarak petrol gelirlerinin bu ülkelerin yaşam standardını önemli ölçüde artırdığı ve bu sürecin yakın yıllarda da devam edeceğini vurgulamak mümkündür. Fakat bu sürecin olumsuz taraflarının da göz ardı edilmemesi ve bu konuda negatif durumların da hızlıca aradan kaldırılması önemlidir.

Kaynakça

- Alesina & Rodrik, 1994. "Distributive politics and economic growth" *Quarterly Journal of Economic*, 109 (2): 465-490.
- Aliiev, 2013 "Economic Advance, Living Standards And Inequality In Oil-Producing Former Soviet Union Countries" *Экономика Региона № 4*: 133-142
- Aras & Süleymanov, 2010. Azerbaycan Ekonomisi. *Şark-Garb Matbaası, Bakü*.
- Aras, Suleymanov, & Zeynalov, 2012. "Azerbaycanın Enerji Kaynakları Gelirlerinin Ülke Ekonomisine Etkisi" *Journal of Qafqaz University, Available at SSRN 2194173*.
- Auty, 2001. "Resource Abundance and Economic Development". Oxford, OUP. 2.
- Bulut & Suleymanov, 2012. "Azerbaycanın Hollanda Hastalığı Problemini Önleme Stratejilerinde Türkiye ile Yapılan Ekonomik İlişkilerin Önemi). International Symposium on Regional Cooperation and Development on October 17-20, (Erzurum, Turkey) , sähifə/sähifə aralığı: 99-117, Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2172960> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2172960>
- Gizitdinov, 2011. "Kazakhstan Gas Production to Increase 12 Percent This Year", *Bloomberg*, 15 Mart, <http://www.bloomberg.com/news/2011-03-15/kazakhstan-gas-production-to-increase-12-this-year-correct-.html>, (Erişim Tarihi: 20 Şubat 2014).
- Corden, 1984. "Booming Sector and Dutch Disease Economics: Survey and Consolidation". Oxford Economic Papers.36.
- Sachs & Warner, 1995. "Natural Resource Abundance and Economic Growth". NBER Working Papers №W5398.
- Human Development Reporu 2013, <http://hdr.undp.org/en/2013-report>
- Kara & Yeşilot, 2011. "Avrasya'nın Yükselen Yıldızı-Kazakistan" İstanbul Ticaret Odası Yayınları , Yayın No: 2010- 91, İstanbul
- Milliyet gazetesi, 2014 "Rusya'da yaşam ve Tasarruf" 24 Şubat. <http://blog.milliyet.com.tr/rusya-da-yasam-ve-tasarruf/Blog/?BlogNo=450179>